

Aanbevelingen en methodische hulpmiddelen

Een product met begeleidingsinstrumenten ten aanzien van het naastbetrokkenen contact

Marloes König-Beld & Bert van Keulen

Afstudeerbegeleider CHE: Petra Potters

Onderzoeksbegeleider SBWU: Barbara Bitter

Mei 2012

© Marloes König-Beld & Bert van Keulen Christelijke Hogeschool Ede

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1 Aanbevelingen en implementatie.....	7
1.1 Begeleidingsplan	7
1.2 Cliëntbesprekingen.....	7
1.3 Kennisvergaring.....	7
1.4 Zorgaanbod voor naastbetrokkenen.....	8
2 Methodische hulpmiddelen om de begeleiding in het naastbetrokkenen contact vorm te geven	9
2.1 Factorenanalyse	9
2.2 Levenslijn	10
2.3 Cirkeldiagram	11
2.4 Genogram	13
2.5 Meerzijdig gerichte partijdigheid	15
2.6 Ondersteuning voor naastbetrokkenen	17
Literatuurlijst.....	21
Bijlage 1 - Voorbeeld levenslijn	23

Dit product met aanbevelingen en methodische hulpmiddelen voor de begeleiding ten aanzien van het naastbetrokkenen contact, is tot stand vanuit het onderzoek dat wij in het kader van ons afstuderen hebben gemaakt. In opdracht van de SBWU hebben wij onderzocht hoe persoonlijk begeleiders van het ambulante OGGZ team van de SBWU op een passende methodische en herstelbevorderende manier begeleiding kunnen bieden aan cliënten met verslavingsproblematiek, met het oog op naastbetrokkenen contact. Dit hebben wij gedaan door te onderzoeken hoe de contextuele benadering en de herstelvisie bij elkaar aansluiten, hoe de huidige begeleiding eruitziet, welke factoren er in het contact met naastbetrokkenen van de cliënt meespelen en wat de gevolgen hiervan zijn. Daarnaast hebben we onderzocht welke gevolgen de begeleiding rond het naastbetrokkenen contact heeft voor ten eerste de cliënt, ten tweede zijn naastbetrokkenen en tenslotte voor de persoonlijk begeleider zelf. Verder zijn de wensen van deze drie groepen in kaart gebracht. We hebben gebruik gemaakt van literatuuronderzoek en interviews met persoonlijk begeleiders, cliënten en naastbetrokkenen.

Uit het onderzoek hebben we een aantal conclusies kunnen trekken, waar wij met dit product op willen inspelen. Er volgen een aantal bevindingen uit ons onderzoek waar wij aanbevelingen of begeleidingsinstrumenten voor hebben bedacht. De aanbevelingen zijn in hoofdstuk 1 van dit product te lezen en onze methodische hulpmiddelen in hoofdstuk 2.

In hoofdstuk 2 en 3 van het onderzoeksverslag is zichtbaar geworden dat er verschillende factoren zijn die contact bevorderen of belemmeren. Voor zowel cliënt als persoonlijk begeleider is het handig om te weten welke positieve of negatieve factoren er spelen. Het geeft inzicht in de situatie van de cliënt. De factorenanalyse die we in dit product omschrijven, zal helpen de factoren van de cliënt in kaart te brengen om vervolgens zijn relaties in een beter perspectief te kunnen zetten.

In hoofdstuk 1 van het onderzoeksverslag kwam naar voren dat het levensverhaal van de cliënt kan helpen om te zien welke invloed het verleden op het heden heeft. Ook wordt de cliënt hierdoor geprikkeld om zijn ideeën over en patronen in relaties bij te stellen. Toch is er in het team geen eenduidige mening over het gebruik van het levensverhaal. We zullen hier in de aanbevelingen aandacht aan besteden. In hoofdstuk 4 bleek dat het voor zowel cliënten als persoonlijk begeleiders lastig kan zijn om hierover in gesprek te gaan. Wij denken dat de levenslijn in dit product kan helpen om overzichtelijk weer te geven, wat een cliënt heeft meegemaakt. Het is niet per se nodig om diep op de gebeurtenissen uit het verleden in te gaan, maar het kan aanleiding zijn om dit juist wel te doen.

Het is in hoofdstuk 2 van het onderzoeksverslag duidelijk geworden dat cliënten moeilijk hulp vragen aan naastbetrokkenen. Hierdoor blijft de cliënt voor een groot deel ook aangewezen op professionele hulp. Om toch bewust bezig te zijn met de hulp die naastbetrokkenen kunnen bieden, willen we het cirkeldiagram onder de aandacht brengen. Dit middel helpt om naastbetrokkenen die eventuele hulp kunnen bieden in kaart te brengen. De persoonlijk begeleider weet hierdoor ook waar de kwaliteiten van de naastbetrokkenen liggen.

In hoofdstuk 1 en 4 van het onderzoeksverslag werd duidelijk dat persoonlijk begeleiders en cliënten over het algemeen positief tegenover het maken van een genogram staan. Het wordt alleen nauwelijks ingezet. Aangezien er handvatten ontbraken om het genogram in te zetten, hopen we met dit product het gebruiken van het genogram te bevorderen.

Voor persoonlijk begeleiders kan het erg lastig zijn om gesprekken met de cliënt te hebben die gaan over een naastbetrokkene en wat deze de cliënt bijvoorbeeld tekort heeft gedaan om vervolgens de keerzijde van het verhaal vanuit de naastbetrokkene te horen, die weer zijn eigen ideeën over de cliënt heeft. Dit werd duidelijk in hoofdstuk 4 van ons onderzoeksverslag. Wij hebben in dit product 'meerzijdig gerichte partijdigheid' met behulp van een voorbeeld uitgelegd, om in het vervolg makkelijker met dit soort situaties om te gaan en toch voldoende erkenning aan beiden partijen te geven.

In hoofdstuk 4 van het onderzoeksverslag werd duidelijk dat naastbetrokkenen zich soms niet serieus genomen voelen door de hulpverlening. Dit terwijl zij zich vaak zorgen maken om de cliënt en deze zorg met de persoonlijk begeleider delen. Zij kunnen de cliënt tot grote steun zijn en vereisen hierdoor zelf ook ondersteuning. In hoofdstuk 3 van het onderzoeksverslag is zichtbaar geworden dat naastbetrokkenen kunnen lijden onder het contact dat zij hebben met cliënten. Wij willen op deze bevindingen inspelen door in dit product weer te geven hoe de persoonlijk begeleider op simpele wijze de naastbetrokkene kan ondersteunen of doorverwijzen.

In hoofdstuk 4 van het onderzoeksverslag werd ook duidelijk dat persoonlijk begeleiders meer kennis over contextuele onderwerpen willen en dat het nodig is het onderwerp 'naastbetrokkenen' onder de aandacht te houden, zodat iedere persoonlijk begeleider hier bewust mee omgaat in de begeleiding. Wij willen hier door middel van onze aanbevelingen aandacht aan schenken.

1 Aanbevelingen en implementatie

Naast het onderzoeksverslag willen wij jullie graag een aantal aanbevelingen geven, met als doel de begeleiding aan deze mooie doelgroep wat betreft het naastbetrokkenen contact, nog meer inhoud te geven en te integreren in denken en doen. We raden jullie aan om met elkaar over de aanbevelingen in gesprek te gaan en plannen over dit thema op te stellen.

1.1 Begeleidingsplan

Het begeleidingsplan bij de SWBU bestaat met name uit de doelen van de cliënt en in sommige gevallen is het levensverhaal opgenomen (zie hoofdstuk 1 van het onderzoeksverslag).

We willen jullie adviseren om een aantal van onze hulpmiddelen uit het volgende hoofdstuk op te nemen in het begeleidingsplan om bewuster bezig te zijn met de context van de cliënt. Het gaat om het genogram, de cirkeldiagram en de levenslijn. We zien het niet als verplichting om deze hulpmiddelen op papier met de cliënt in te vullen, maar als de cliënt er voor open staat en eraan toe is, raden wij het wel aan. Het geeft de cliënt en de persoonlijk begeleider een duidelijk overzicht van hoe het netwerk van de cliënt eruitziet en wat er zoal in het verleden is gebeurd.

Omdat er veel verschillende ideeën zijn over het levensverhaal van de cliënt en het wel of niet opnemen in het begeleidingsplan, willen we jullie aanraden om er in het team duidelijke afspraken over te maken, of de levenslijn te gebruiken.

1.2 Cliëntbesprekingen

In het team werd aangegeven dat het onderwerp ‘naastbetrokkenen’ regelmatig ter sprake moet worden gebracht, om er zo ook bewust mee bezig te blijven (zie hoofdstuk 4 van het onderzoeksverslag). We raden jullie aan om tijdens cliëntbesprekingen, specifiek aandacht te schenken aan het netwerk van de cliënt. Er kunnen bijvoorbeeld de volgende vragen aan de persoonlijk begeleider worden gesteld:

1. Welke naastbetrokkenen zijn in beeld?
2. Welke functie hebben zij voor de cliënt?
3. Heeft de cliënt wensen in het contact met zijn naastbetrokkenen?
4. Heb jij contact met naastbetrokkenen?
5. Wat heeft de cliënt nodig om zijn netwerk te kunnen versterken?

Er zijn een tal van mogelijke vragen te bedenken. Bedenk als persoonlijk begeleider vragen die je collega helpen mogelijkheden te zien in de context van de cliënt. Voor meer informatie over de context van de cliënt, raden we aan hoofdstuk 1.1 uit het onderzoeksverslag te lezen.

1.3 Kennisvergaring

Het merendeel van de persoonlijk begeleiders heeft aangegeven meer te willen weten over naastbetrokkenen contact en zijn begeleidersrol hierin (zie hoofdstuk 1 en 4 van het onderzoeksverslag). We adviseren jullie om ons onderzoeksverslag te lezen en zo via literatuuronderzoek en vanuit jullie eigen inbreng via interviews van elkaar te leren. We realiseren ons dat het een groot verslag is en jullie niet alle tijd

hebben om het in zijn totaliteit te lezen. Kijk in de inhoudsopgave om te zoeken naar onderwerpen waar meer informatie over gewenst is.

Verder adviseren wij de SBWU door middel van trainingen te oefenen met begeleidingsvormen aangaande de context van de cliënt. Wij raden het sterk aan om met acteurs te oefenen, omdat je door deze werkvorm echt leert vaardigheden te ontwikkelen en je ook beter wordt voorbereid op reacties van de cliënt. Mogelijke begeleidingsvormen, die kunnen worden geoefend zijn: meerzijdig gerichte partijdigheid*, werken met het genogram en het in gesprek gaan over het levensverhaal. Het is maar net wat het team graag zou willen oefenen.

* Meerzijdig gerichte partijdigheid wordt uitgelegd in hoofdstuk 2 van dit product.

1.4 Zorgaanbod voor naastbetrokkenen

Veel organisaties binnen de verslavingszorg hebben een zorgaanbod voor naastbetrokkenen. Zo heeft Tactus (Gelderland, Flevoland en Overijssel) een individueel en groepsaanbod voor naasten om informatie en begeleiding te bieden (Tactus, z.d.). De locatie 'De Wending' (Gelderland) van het Leger des Heils heeft een partnersteungroep en organiseert bijeenkomsten voor naastbetrokkenen om ervaringen te delen (De Wending, z.d.). VNN (Verslavingszorg Noord Nederland) heeft ook een steungroep voor naastbetrokkenen en biedt cursussen aan voor naastbetrokkenen (VNN, z.d.).

De SBWU maakt gebruik van een onafhankelijk familievertrouwenspersoon, waar naastbetrokkenen terecht kunnen voor informatie en ondersteuning.

Wij raden de SBWU aan om vergelijkbare zorg te bieden aan naastbetrokkenen, zoals ook andere instellingen doen. Het kan voor naastbetrokkenen erg prettig zijn om steun te vinden bij andere naastbetrokkenen.

Verder kwam uit het team het idee een functie van begeleider voor naastbetrokkenen te ontwikkelen die samenwerkt met de persoonlijk begeleider van de cliënt en de wensen van naastbetrokkenen over het contact met de cliënt verkent (zie hoofdstuk 4 van het onderzoeksverslag). In de samenwerking kunnen overeenkomende wensen van de naastbetrokkene en de cliënt worden onderzocht en kunnen er gezamenlijk met cliënt en naastbetrokkenen plannen worden opgesteld. Op deze manier hoeft de persoonlijk begeleider niet in zijn eentje ondersteuning te bieden in het naastbetrokkenen contact. Wij weten niet of dit gerealiseerd kan worden en raden het team daarom aan hierover in gesprek te gaan om later eventuele keuzes te maken.

Omdat er niet zo maar een hulpaanbod voor naastbetrokkenen gerealiseerd kan worden, willen wij een alternatief bieden. We raden jullie aan om op de hoogte te zijn van het hulpverleningsaanbod voor naastbetrokkenen. Mocht een naastbetrokkene veel problemen ondervinden door het contact met cliënt, verwijs hem dan door naar organisaties of sites die er voor de naastbetrokkenen zijn. Hiervan is een overzicht te zien in hoofdstuk 2 van dit product.

2 Methodische hulpmiddelen om de begeleiding in het naastbetrokkenen contact vorm te geven

2.1 Factorenanalyse

De geïnterviewde cliënten binnen de doelgroep alcohol- en/of drugverslaafden hebben vaak veel meegemaakt in het verleden en ondervinden daar nog steeds negatieve invloed van in het heden. Deze levensgebeurtenissen kunnen negatieve invloeden hebben op het persoonlijk welzijn van de cliënt en kan tevens zorgen voor hindernissen in sociale contacten (zie hoofdstuk 2 en 3 van het onderzoeksverslag). Doordat er binnen gezinnen probleemfactoren aanwezig waren, zoals alcohol- en/of drugsproblemen, huwelijksproblemen van ouders, crimineel gedrag, of als een cliënt uit een groot gezin komt, zien we dat dit negatieve gevolgen kan hebben op het gedrag van een cliënt (Balansdigitaal, 2012). Al deze omgevingsfactoren, levensgebeurtenissen en gezinsproblemen kunnen er mede voor zorgen dat een cliënt verslaafd is geraakt aan alcohol en/of drugs. Ook erfelijkheid en aanleg, persoonlijkheid, stress, conditionering en sociaaleconomische achterstand kan meespelen in het verslaafd raken aan alcohol en/of drugs (Gezondheidsraad, Franken & Van den Brink geciteerd in Nationaal Kompas Volksgezondheid, 2012). Voor een persoonlijk begeleider kan het moeilijk zijn om een volledig beeld te krijgen van het levensverhaal van een cliënt. Wij zijn van mening dat het voor de begeleiders beter is om goed zicht te hebben op de factoren die in het verleden hebben gespeeld, zodat de relaties van een cliënt hierdoor in een beter perspectief kunnen worden gezet. Houdt er als persoonlijk begeleider wel rekening mee dat factoren als deze veel negatieve gevoelens kunnen oproepen. Leg daarom niet alleen de nadruk op negatieve factoren, maar juist ook op positieve ervaringen en gebeurtenissen.

2.1.1 Levensgebieden

Aan verschillende levensgebieden kan je als persoonlijk begeleider aandacht geven. Welk levensgebied je ter sprake brengt doe je in overleg met de cliënt. Hieronder geven we een overzicht van levensgebieden (kenniscentrum Phrenos, z.d.) die je handvatten kan geven om in gesprek te gaan over het leven van de cliënt. Daarbij geven we wat openingsvragen die je als persoonlijk begeleider aan de cliënt zal kunnen stellen.

- Gezin van herkomst
 - Hoeveel broers en zussen heb je?
 - De hoeveelste was je in het gezin?
 - Welke rol nam je in binnen het gezin?
 - Wie zorgden er voor jou in het gezin?
 - Naar wie ben jij vernoemd?
- Ingrijpende levensgebeurtenissen
 - Zijn er belangrijke gebeurtenissen in je leven gebeurd die je altijd zijn bij gebleven?
 - Hoe ben je omgegaan met ingrijpende gebeurtenissen?
 - Kon/kan je altijd je verhaal bij iemand kwijt?
- Opleiding/werk
 - Welke opleidingen heb je gedaan?
 - Welke opleidingen heb je afgerond?
 - Wat voor een beroep had je vader?
 - In hoeverre kon je kiezen voor het beroep wat je leuk vond?
- Dag- en vrijetijdsbesteding

- Heb je hobby's?
 - Wat doe je graag?
 - Hoe geef je de dag invulling?
 - Ben je tevreden met je dagbesteding?
- Sociale contacten
- Wie zijn belangrijke mensen voor je?
 - Wat maakt het dat mensen belangrijk voor je zijn?
 - Wat betekenen jij voor anderen?
 - Wat onderneemt je zoal met familie of vrienden?

We hebben kort weergegeven waar de persoonlijk begeleider aandacht aan kan besteden bij de factoren die veel invloed hebben op de cliënt. Deze gegevens kunnen worden gerapporteerd en worden opgenomen in het bestaande levensverhaal van de cliënt.

2.2 Levenslijn

De informatie uit de factorenanalyse zal je doormiddel van een levenslijn overzichtelijk gemaakt kunnen worden voor de cliënt en voor de persoonlijk begeleider. Het is een hulpmiddel om de cliënt bewust te maken over datgene wat hem is overkomen. Maar ook over de positie waar iemand zich nu in bevindt en dromen en wensen voor de toekomst. Hierin kunnen bijvoorbeeld belangrijke levensgebeurtenissen zoals verhuizen, komst van partner en/of kind, geboorte, verlies, overlijden, nieuwe baan en de verslavingsperiode een plek krijgen (Hoogendam & Vreenegoor geciteerd in Tielemans & Jong, 2007, p.45). Het doel is dus om het levensverhaal van de cliënt in kaart te brengen door midden van een beschrijving van een levenslijn.

2.2.1 Het gebruik van een levenslijn

Een levenslijn geeft aanknopingspunten voor het verdere hulpverleningstraject. Het maakt inzichtelijk welke gebeurtenissen (feiten) het leven van de patiënt hebben beïnvloed of gestuurd. Voor hulpverleners is de levenslijn een verzameling feiten en gebeurtenissen. Voor de cliënt is het maken van een levenslijn een zeer inspannende en intensieve activiteit. Mensen die zeer traumatische ervaringen hebben meegemaakt, zijn hier soms snel klaar mee in een gesprek. Gevoelige periodes worden dan bewust of onbewust weggelaten. De cliënt kan door het visualiseren van zijn levenslijn zijn eigen beeld inzichtelijk maken voor zichzelf en anderen (Hoogendam & Vreenegoor geciteerd in Tielemans & Jong, 2007, p.45).

De levenslijn is een overzicht van feitelijke gebeurtenissen en geen therapie. Hoewel het therapeutische effecten kan hebben, is dit geen hoofddoel (Tielemans & Jong, 2007, p.45).

2.2.2 Voordelen van een levenslijn

De voordelen van het gebruik van dit hulpmiddel is dat het een onderdeel kan zijn voor het bewustwordingsproces van de situatie van de cliënt. Daarnaast wordt de cliënt in een actieve rol gezet en kan de cliënt zich serieus genomen voelen door de aandacht die er aan besteed wordt. Een levenslijn geeft een beeld van de cliënt weer waar de cliënt zelf achter staat. Het geeft ook een overzicht voor de persoonlijk begeleider, dat overdraagbaar is naar anderen. Het overzicht is concreet en tastbaar.

2.2.3 Met de cliënt een levenslijn maken

Tielemans en de Jong (2007) geven weer hoe een hulpverlener samen met een cliënt een levenslijn kan maken. Wij hebben deze informatie in de volgende stappen gezet:

1. Leg uit dat je graag samen met de cliënt een beschrijving van zijn levensgeschiedenis wil maken.
2. Leg aan de cliënt uit wat een levenslijn is. Maak duidelijk dat het een handig hulpmiddel is om inzicht te krijgen in belangrijke gebeurtenissen en dat je die niet uitvoerig gaat beschrijven, maar dat je juist zoveel mogelijk bij de feiten wilt blijven.

Voorbeeldtekst: U hebt heel veel meegemaakt in uw leven. Graag zou ik met u uw levensgeschiedenis willen doornemen om een beeld te krijgen van uw kindertijd, tienerjaren en de periode daarna. We schrijven per periode op hoe oud u was, waar u woonde en welke belangrijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Als we dat hebben opgeschreven, hebben u en ik een overzicht van alle voor u belangrijke gebeurtenissen in uw leven. Vaak helpt dit te begrijpen wat er in uw leven is gebeurd en waarom dingen zijn gelopen zoals ze zijn gelopen.

3. Probeer de cliënt zo veel mogelijk zelf op papier te laten zetten. Het is ten slotte zijn levensgeschiedenis. Indien het niet mogelijk is, schrijf en teken dan zelf.
4. Maak van het maken van een levenslijn geen moeten en maak afspraken wanneer er weer aandacht aan gegeven kan worden.
5. Wees creatief en zoek als persoonlijk begeleider zelf ook ingangen om in gesprek te raken over de levensgeschiedenis van de cliënt. Gebruik bijvoorbeeld schilderijtjes, foto's of andere persoonlijke bezittingen in de woning van de cliënt. Vaak komt men op die manier heel veel over de achtergrond van de patiënt te weten.
6. Verwerk alle gegevens volgens de levenslijn (zie voorbeeld) en geef daarvan een kopie of het origineel terug aan de cliënt.

Belangrijk: Het maken van een levenslijn is geen doel op zich maar een hulpmiddel om met de cliënt te communiceren over belangrijke gebeurtenissen in zijn leven. Niet elke cliënt is in staat een samenhangend verhaal over zijn leven te vertellen. Probeer aan te sluiten bij wat de cliënt op dat moment vertelt.

2.2.4 Voorbeeld levenslijn

Het kan voor de patiënt visueel aantrekkelijk zijn om het leven als een lijn voor te stellen. Positieve gebeurtenissen zouden boven de lijn geschreven kunnen worden en de negatieve gebeurtenissen onder de lijn. Eventueel kunnen de gegevens later in een tabel worden verwerkt. In bijlage 1 wordt een ingevulde levenslijn weergegeven.

Voorbeeld: Levenslijn

0 jaar 10 jaar 20 jaar 30 jaar 40 jaar 50 jaar 60 jaar 70 jaar

Voorbeeld: Tabel

Jaar	Leeftijd	woonplaats	Belangrijke levensgebeurtenis
	0-4 jaar		
	5-8 jaar		
	9-12 jaar		

2.3 Cirkeldiagram

Cliënten binnen casemanagement hebben vaak een zeer gebrekkig netwerk (Van de Lindt, 2000 geciteerd in Tielemans & Jong, 2007, p.41) en kunnen daardoor onvoldoende steun ervaren. We hebben zelf gezien bij

de geïnterviewde cliënten dat het naastbetrokkenen netwerk vrij klein en eenzijdig kan zijn (zie hoofdstuk 2 van het onderzoeksverslag). Meestal zijn het ook mensen uit de directe omgeving. De wisselwerking tussen het gedrag van cliënten en de reactie daarop van leden uit zijn sociale netwerk leidt vaak tot verschaalde contacten. Ouders of andere naaste familieleden zijn meestal als laatste nog bereid om hulp te bieden waar nodig. Wellicht heeft de cliënt nog andere contacten maar ook deze verliezen hun functie wanneer ze niet worden onderhouden (Tielemans & Jong, 2007, p.41).

Het doel van een cirkeldiagram is om een analyse te maken van de kwaliteit van het sociale netwerk van de cliënt.

2.3.1 Met de cliënt een cirkeldiagram maken

Tielemans en de Jong (2007) geven weer hoe een hulpverlener samen met een cliënt een cirkeldiagram kan maken. Wij hebben deze informatie in de volgende stappen gezet:

1. Het is goed om vooraf, bijvoorbeeld door het lezen van een dossier van een cliënt, informatie te winnen over het sociale netwerk van de cliënt.
2. Leg uit dat je samen een cirkeldiagram gaat maken om inzichtelijk te maken welke sociale contacten de cliënt heeft.

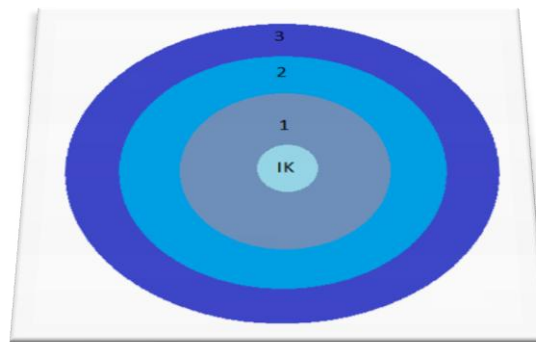
Voorbeeldtekst: Het is voor veel mensen belangrijk een netwerk van mensen te hebben dat de nodige ondersteuning kan geven in moeilijke tijden. Mensen met een netwerk van ondersteunende mensen om zich heen hebben namelijk meer vertrouwen in hun mogelijkheden om met hun problemen om te gaan. Wanneer je een probleem hebt waar je hulp bij zou willen hebben, zijn er drie stappen die je moet nemen, namelijk: wie kan je helpen, waarmee kan je geholpen worden en hoe vraag je om hulp. De eerste stap houdt in dat u uw sociale netwerk in kaart brengt. Dit gaat aan de hand van een cirkeldiagram. Op deze bladzijde staan een aantal cirkels. In het midden staat u. In de binnencirkel staan mensen waar u mee te maken heeft en die belangrijk voor u zijn. In de middencirkel komen mensen die belangrijk voor u zijn maar waar u minder mee te maken heeft. Mensen die weer wat minder belangrijk zijn komen in de buitencirkel. Cirkels mogen leeg blijven, heel vol zijn of iets er tussenin. Heeft u het begrepen? Gaat u gang.

3. Laat de cliënt nadenken over zijn naastbetrokkenen contacten en laat de cliënt het cirkeldiagram invullen. Als de cliënt moeite heeft om te schrijven kan de persoonlijk begeleider voor de cliënt schrijven.
4. Vervolgens is het van belang om te kijken wie de cliënt zou kunnen helpen. Verschillende naastbetrokkenen kunnen de cliënt ondersteuning bieden. Onderscheid is te maken in naastbetrokkenen die al belangrijk zijn in het leven van de cliënt en gewoonlijk ondersteunend zijn, naastbetrokkenen die nu neutraal zijn, maar die mogelijk in de toekomst een meer ondersteunende rol zouden kunnen krijgen en naastbetrokkenen die de cliënt hinderen bij het oplossen van zijn problemen.
5. Bespreek bij elke naastbetrokkene op het ingevulde formulier de ondersteunende rol die hij nu al vervult.
6. Bij de derde stap gaat de persoonlijk begeleider na welke vorm van ondersteuning de cliënt zou willen hebben (aan de hand van het cirkeldiagram). Hierbij kan de cliënt denken aan hulp bij problemen oplossen, morele ondersteuning, hulp bij taken of de last delen wanneer dat nodig is.
7. Laat de cliënt concrete plannen maken om zijn naastbetrokkenen contacten uit te breiden en wie hem daarbij zou kunnen helpen.
8. Stel de volgende vragen bij elk netwerklid van de cliënt:
 - a. Hoe vaak heeft de cliënt contact (bijvoorbeeld per week) met de naastbetrokkene?
 - b. Van wie gaat het initiatief voor contact uit?
 - c. Hoelang of sinds wanneer heeft de cliënt contact met de naastbetrokkene?
 - d. Waarom kreeg de cliënt contact met de naastbetrokkene?

- e. Wat is voor de cliënt de waarde van het contact met de naastbetrokkene(vrijwillig, onvrijwillig, belangrijk, onbelangrijk, gewoontecontact etc.)?
9. Rond het gesprek af en maak een afspraak voor een eventuele volgende keer
10. Maak een kort verslag over het verloop van het gesprek met de patiënt. Noteer wat opviel aan de patiënt met betrekking tot het uiterlijk, contact, houding en lichamelijke toestand van de patiënt.
11. Werk het cirkeldiagram uit op papier.

Belangrijk: Veel naastbetrokkenen contacten van de cliënt kunnen bestaan uit medegebruikers. Deze contacten zijn in de ogen van hulpverleners vaak weinig constructief in het stabiliseren of verbeteren van de leefsituatie van de patiënt. Wees er van bewust dat juiste medegebruikers een belangrijke waarde in het leven van cliënten kunnen hebben. Probeer in je opmerkingen neutraal te blijven en niet veroordelend te zijn.

2.3.2 Voorbeeld cirkeldiagram

	Naam naastbetrokkenen:	Geeft hulp in de vorm van:	Wil ik vragen om:
1.	Piet	Praktische hulp	boodschappen
2.			
3.			

2.4 Genogram

Een genogram is een schematisch overzicht van familieverhoudingen. Het geeft inzicht in de namen, die een cliënt noemt en maakt de cliënt bewust van zijn achtergronden. Daarnaast maakt een genogram vaak verscholen problematiek op familie-niveau zichtbaar. Verder kan dit hulpmiddel een overzicht geven aan de betrokken hulpverleners en aan de cliënt zelf (Hoogendam & Vreenegoor geciteerd in Tielemans & Jong, 2007, p.38).

Het maken van een genogram kan veel tijd in beslag nemen. Zie het niet als een doel op zich, maar zie het als een mooi hulpmiddel verschillende relaties inzichtelijk te maken (Tielemans & Jong, 2007, p.38).

De persoonlijk begeleider kan op verschillende manieren de genogram tot stand laten komen. Sommige hulpverleners tekenen al luisterend naar de cliënt, zelf een genogram. Het is op deze manier een hulpmiddel voor de hulpverlener zelf. Het is ook mogelijk om een cliënt de opdracht te geven zelf een genogram te maken. Hierdoor ontstaat de kans dat de cliënt op zoek gaat naar onbekende gegevens en contact zoekt met

familieleden. De derde mogelijkheid is om samen met de cliënt een genogram te maken en zo doende inzicht te krijgen in de familiegeschiedenis en familieverhoudingen van de cliënt. Er wordt veelal de voorkeur aan het laatste gegeven, omdat de hulpverlener op een niet-bedreigende manier de ruimte kan laten ontstaan om vragen te stellen (Ieperen-Schelhaas & Verharen, 2011, p. 38, 39). Wij zullen hieronder deze laatste vorm in stappen uitleggen.

2.4.1 Met de cliënt een genogram maken

Tielemans en de Jong (2007) geven weer hoe een persoonlijk begeleider samen met een cliënt een genogram kan maken. Wij hebben deze informatie in de volgende stappen uiteengezet:

1. Leg uit dat je samen met de cliënt een overzicht wil maken, om inzicht te krijgen in de familie waar de cliënt uitkomt.
2. Leg aan de cliënt uit wat een genogram is. Maak duidelijk dat het een handig hulpmiddel is om inzicht te krijgen uit welke familie de cliënt komt.

Voorbeeldtekst: Ik zou graag met u een aantal namen van familieleden op een rijtje willen zetten. We maken eigenlijk een soort stamboom van de familie waar u uitkomt. Het gaat eigenlijk over uw grootouders, ouders, broers, zussen en uw eigen kinderen. Het helpt mij als je persoonlijk begeleider beter te begrijpen wie u bedoelt als u het over een familielid heeft. Voor u, en dat is het belangrijkste, geeft het een overzicht van uw familie en hoe die in elkaar zit.

3. Probeer de cliënt zo veel mogelijk zelf op papier te laten zetten. Het is ten slotte zijn familie. Indien het niet mogelijk is, schrijf en teken dan zelf.
4. Laat een gesprek ontstaan.

Aandachtspunt: Wees er van bewust dat door het genogram moeilijke of pijnlijke familieverhoudingen of gebeurtenissen zichtbaar worden.

Maak tijdens het gesprek telkens inschattingen van emotionele reacties. Het kan verdriet oproepen als er over overleden personen wordt gesproken. Of er kan boosheid en verdriet ontstaan als er wordt gesproken over een breuk in de relatie met kinderen (Expertisecentrum mantelzorg, (z.d). Het is mogelijk dat er meerdere contacten nodig zijn om een genogram te maken.

5. Laat zien wat er op papier staat.
6. Rond het gesprek af.
7. Maak een kort verslag van het gesprek met de cliënt. Beschrijf wat opviel aan de cliënt.
8. Werk het genogram netjes op papier uit en geef dit ook aan de cliënt.

Tip: Er bestaan programma's om genogrammen netjes op de computer uit te werken. Uit een interview hebben we vernomen dat het gezinnenteam van de SBWU een genogram programma heeft. Misschien kan het reguliere team dat programma ook gebruiken.

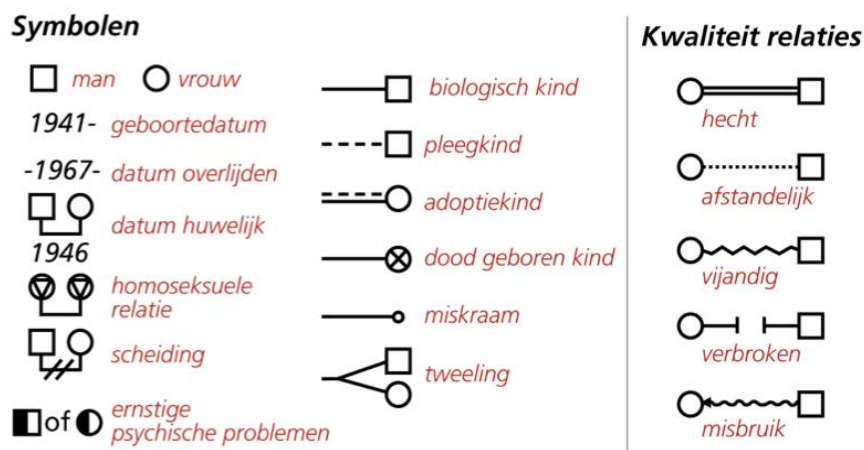
2.4.2 Symbolen in een genogram

In een genogram staat een vierkantje voor een man en een rondje voor een vrouw. In een genogram worden namen, rollen, geboortedata of leeftijd, eventueel overlijden, datum van huwelijk of samenwonen en data van uit elkaar gaan weergegeven. De genogram kan uitgebreid zijn tot wel drie generaties terug met neven en nichten, maar het kan ook een eenvoudig genogram zijn met grootouders en het gezin waar de cliënt in is

opgegroeid (Tielemans & Jong, 2007, p.40). Er is een variatie aan symbolen en in verschillende boeken worden verschillende symbolen gehanteerd. Wees zelf vrij om missende symbolen toe te voegen aan een genogram, als dat van toepassing is. Tielemans & Jong (2007, p. 40) laten zien dat er ook een huisdier kan worden opgenomen in een genogram.

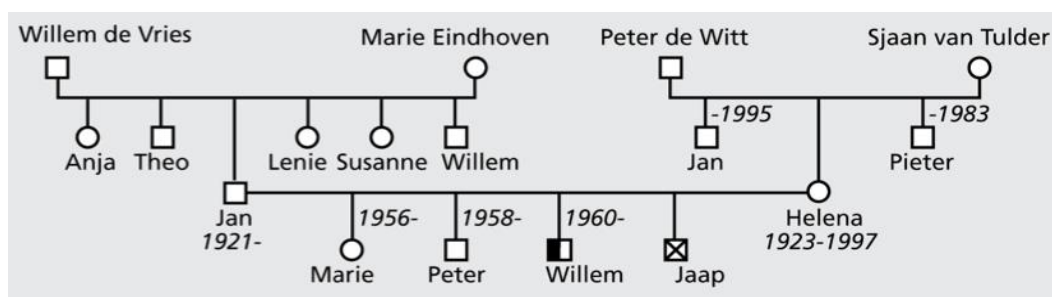
Hieronder zijn mogelijke symbolen weergegeven en is een voorbeeld van een genogram te zien.

Symbolen genogram

Bron: Expertisecentrum mantelzorg, (z.d).

Voorbeeld genogram

Bron: Expertisecentrum mantelzorg,(z.d).

2.5 Meerzijdig gerichte partijdigheid

De grondhouding meerzijdig gerichte partijdigheid is gebaseerd op de overtuiging dat niet alleen de cliënt, maar ook naastbetrokkenen recht aan moet worden gedaan (Ieperen-Schelhaas & Verharen, 2011, p. 51). Het heeft tot doel de dialoog tussen cliënt en zijn naastbetrokkenen te stimuleren en de balans van rechtvaardigheid in een relatie te herstellen (Hoecke, 2004).

Aan de hand van voorbeelden zullen we duidelijk maken hoe een persoonlijk begeleider meerzijdig partijdig kan zijn.

2.5.1. Meerzijdig partijdig in contact met de cliënt

Erkenning geven aan een cliënt voor het onrecht dat hem is overkomen, is niet hetzelfde als de cliënt gelijk geven of partij kiezen. Daar zou de cliënt niet mee geholpen zijn. Het stimuleert herstel van relaties niet wanneer je als persoonlijk begeleider voor de één bent en tegen de ander. Een neutrale opstelling is ook niet helpend, omdat de cliënt hierdoor geen recht wordt gedaan voor wat hij heeft geleden of gegeven. Het wil ook niet zeggen dat de persoonlijk begeleider onpartijdig is. Het betekent dat de persoonlijk begeleider nooit alleen aan één persoon erkenning en steun geeft.

De persoonlijk begeleider leeft zich in iedere naastbetrokkene in die erkenning en steun nodig heeft en gaat naast hem staan. Het maakt niet uit of de persoon wel of niet bij het gesprek betrokken is of niet (Ieperen-Schelhaas & Verharen, 2011, p. 51,52).

Voorbeeld: Een cliënte heeft een vervelende ervaring gehad. Een man heeft haar bedrogen en gezegd te weten waar ze woont. Ze is er kapot van. Door de angst en stress neemt haar alcoholgebruik toe. Als ze deze gebeurtenis op een gegeven moment aan haar moeder vertelt, reageert de moeder als volgt: 'Dat overkomt jou natuurlijk weer! Jou zou nooit eens iets normaal overkomen, altijd van die rare dingen. Dat was vroeger ook altijd al zo.' De cliënte vertelt haar persoonlijk begeleider de reactie van haar moeder. 'Ze heeft nog nooit enige vorm van medeleven getoond en beschuldigt me alleen maar.'

De reactie van de persoonlijk begeleider in deze situatie is steunend, zonder daarbij moeder af te vallen. Een mogelijk reactie is: *'Dat zal lastig voor je zijn geweest dat je moeder geen medeleven toonde.'*

Het is mogelijk aan te geven dat de moeder het niet goed deed door het volgende te zeggen: *'Eigenlijk legde ze de schuld bij jou neer. Dat was niet goed van je moeder. Daardoor voel jij je niet gehoord.'*

Op deze manier geeft de persoonlijk begeleider erkenning voor wat de cliënt miste bij haar moeder en wel nodig had. De persoonlijk begeleider hoeft het niet goed te praten wat er is gebeurd. De persoonlijk begeleider is dus partijdig. Hij gaat naast degene staan die dat op dat moment het hardst nodig heeft. De moeder wordt echter niet veroordeeld. Dat zou gebeuren als het volgende werd gezegd: *'Echt verschrikkelijk dat je moeder je zo laat stikken. Dat kan ze als moeder zijnde echt niet maken!'*

De persoonlijk begeleider staat niet gelijktijdig, maar wisselend naast de cliënt en zijn naastbetrokkenen. De cliënte had nu de erkenning en steun nodig. De cliënte laat ook weten dat ze eigenlijk nooit een erkenning van haar moeder heeft gehad, als ze dat nodig had. In een latere fase van de persoonlijk begeleider kan de persoonlijk begeleider in gaan op de situatie van moeder. *'Ik ben wel benieuwd hoe het komt dat je moeder je die erkenning niet heeft gegeven. Kan je wat meer over je moeder vertellen?'*

De persoonlijk begeleider gaat op deze manier naast de moeder van de cliënt staan, zonder dat zij lijfelijk aanwezig is. Ze wordt niet veroordeeld als moeder. Zij kan tenslotte van alles hebben meegemaakt waardoor zij de cliënt niet geeft kunnen bieden, wat ze nodig had. De cliënt kan misschien redenen vinden waarom haar moeder het niet kon geven. *'Mijn moeder heeft als kind veel gezorgd. Ze hielp mijn oma overal waar ze kon. Ze vroeg mijn oma nooit om hulp, omdat die zorgen genoeg had.'*

De persoonlijk begeleider kan hierop ingaan door te zeggen: *'Je moeder is veel tekort gekomen in haar jeugd. Een zorgzaam kind die het beste voor haar moeder wilde.'*

Op deze manier krijgt moeder erkenning voor het onrecht in haar leven en de cliënt leert misschien op een andere manier naar haar moeder te kijken.

Tips:

- *Ga niet te snel naast de naastbetrokkenen staan, omdat de cliënt duidelijk zijn erkenning voor het onrecht moet ontvangen. Bovenstaande casus: Vraag dus niet te snel begrip voor het onrecht van moeder.*
- *Wees je bewust van je eigen onrecht dat je is overkomen en hoe dit kan meespelen in contact met de cliënt. Bovenstaande casus: Als je zelf niet van je moeder hebt gekregen wat je nodig had, dan is het makkelijk je in te leven in de cliënt. Hierdoor ontstaat de kans dat je minder erkenning aan moeder geeft.*
- *Sommige cliënten of naastbetrokkenen doen hun best je aan hun kant de scharen. Geef in deze gevallen duidelijk aan dat je geen partij wilt kiezen, maar dat je zoekt naar wat voor ieder het best is.*
- *Soms heeft een naastbetrokkene een cliënt zoveel pijn gedaan, dat je bijna niet meerzijdig partijdig kunt zijn. Probeer dan toch het mens achter het destructieve gedrag te zien. Ga opzoek naar wat de naastbetrokkene wel goed heeft gedaan of wat hem is overkomen, om voor jezelf niet te veel woede richting een persoon te voelen (leperen-Schelhaas & Verharen, 2011, p. 52, 53, 54, 55).*

2.6 Ondersteuning voor naastbetrokkenen

Naastbetrokkenen kunnen allerlei vragen hebben over de cliënt en zijn verslaving. Ook kunnen zij hun zorgen over de cliënt of onvrede over de hulpverlening uiten (zie hoofdstuk 4 uit het onderzoeksverslag). Om de naastbetrokkenen gehoor te geven kan de persoonlijk begeleider informatie geven over verslavingsproblematiek en over hulpverlening. Daarnaast kan hij ook tips geven over de omgang met de cliënt. Indien naastbetrokkenen echt lijden onder de relatie met de cliënt kan de persoonlijk begeleider aanraden hulp te zoeken bij organisaties die er voor naastbetrokkenen zijn.

2.6.1. Informatie over verslaving en hulpverlening

Soms kunnen naastbetrokkenen verwachtingen over de hulpverlening hebben die niet reëel is. Het kan zijn dat naastbetrokkenen denken dat de hulpverlening de cliënt van de drugs afhelpt en alle problemen helpt op te lossen. Dit is niet realistisch en daarom is het belangrijk dat verwachtingen worden bijgesteld (Bakker, 1997, p. 92). De persoonlijk begeleider kan in deze gevallen de naastbetrokkenen duidelijk maken wat voor werk hij doet en met welk doel. Hierbij laat hij weten dat een persoonlijk begeleider niet alle problemen op kan lossen. Als je merkt dat een naastbetrokkene weinig afweet van verslaving en hier vragen over heeft, zich onnodig veel zorgen maakt, of onrealistische verwachtingen heeft, leg hem dan het een en ander uit over verslaving en de situatie. *Let hierbij op wat je wel en niet mag bespreken van de cliënt.*

2.6.2. Tips voor naastbetrokkenen in de omgang met de cliënt

Naastbetrokkenen weten soms niet goed hoe ze moeten omgaan met de cliënt of cijferen zichzelf helemaal weg in het contact. Beiden partijen kunnen de relatie als vervelend ervaren. Soms kunnen naastbetrokkenen wel wat tips van persoonlijk begeleiders gebruiken om een beter contact met de cliënt aan te gaan. Er volgen een aantal tips voor familie en vrienden uit Linde (2000, p. 107, 108).

Tips voor familieleden van verslaafden

- Spreek in een vroeg stadium rechtstreeks en eerlijk je zorgen uit tegen de betreffende persoon over zijn verslavende gedrag.

- Neem geen beschuldigende, moraliserende of autoritaire houding aan. Spreek de persoon aan in zijn zelfstandigheid, vrijheid van handelen en vanuit zorg voor zijn welzijn.
- Gebruik geen eigen problemen, verdriet, ergernis of tekortkomingen als wapen in contact.
- Wees consequent en duidelijk over wat je wel en niet accepteert. Laat vooraf ook weten wat je reactie zal zijn als je grenzen niet gerespecteerd en afspraken niet nagekomen worden.
- Vraag indien nodig deskundige hulp of advies.

Tips voor vrienden van verslaafden

- Spreek de persoon rechtstreeks aan met een beroep op de vriendschap en vanuit je zorg en je eigen belang bij goede vriendschap. Je wilt je vriend niet kapot zien gaan.
- Let op de manier waarop je iets zegt.
Voorbeeld hoe je iets beter niet kunt zeggen: *'Ik vind dat je te veel drinkt (blowt, slikt, drugs gebruikt), als je daar niet mee stopt dan kap ik onze vriendschap.'*
Voorbeeld hoe je het beter kan zeggen: *'ik heb het gevoel dat je meer drinkt dan goed voor je is. Ik merk dat je er vaak niet bij bent en je bent niet betrouwbaar in je afspraken met mij. Ik wil een vriend waar ik respect voor heb, probeer er wat aan te doen.'*
- Probeer je niet af te laten schrikken door een grote mond of ontkenning en kom er regelmatig op terug, zonder te zeuren of te drammen.
- Probeer in gesprekken geen strijd te voeren en gebruik feiten zoals het niet nakomen van afspraken.
- Laat je niet van de wijs brengen door verhalen over dat een paar borrels geen kwaad kunnen en je er wel honderd mee kan worden. En dat wijn zelfs goed is voor hart en bloedvaten.

2.6.3. Hulp voor naastbetrokkenen

Naastbetrokkenen kunnen zoals gezegd lijden onder het contact dat zij hebben met de cliënt. Weet daarom als persoonlijk begeleider goed hoe je hen kan verder helpen en zonder henzelf hulp te gaan verlenen. We geven een kort overzicht van mogelijke hulpbronnen, die een naastbetrokkene kan gebruiken en waar een persoonlijk begeleider naar kan verwijzen.

Familievertrouwenspersoon

De SBWU heeft twee onafhankelijk familievertrouwenspersonen. Een familievertrouwenspersoon biedt een luisterend oor en kan informatie geven of ondersteuning bieden bij gesprekken met hulpverlenende instanties (SBWU, z.d.). Dit zijn de contact gegevens:

Jacqueline Rodenburg

Telefoonnummer: 06 53 34 85 55.

E-mail adres: j.rodenburg@familievertrouwenspersoon.nl of familievertrouwenspersoon@ggzutrecht.nl

Housnia El Mimouni

Telefoonnummer: 06 22380548

E-mail adres: h.elmimouni@familievertrouwenspersoon.nl

Stichting Coke van jou

Deze stichting is het landelijk steunpunt en kenniscentrum voor naastbetrokkenen van verslaafde mensen. De stichting biedt ondersteuning aan mensen, die moeite hebben met de verslaving van een ander. Er worden open dagen en ontspannende/informatieve activiteiten georganiseerd. Daarnaast is er een aanbod van trainingen en workshops en zijn er zelfhulpgroepen (Stichting Coke van jou, 2012). Op de site

www.cokevanjou.nl zijn allerlei data te vinden voor trainingen, workshops en zelfgroep bijeenkomsten. Daarnaast biedt de site een overzicht van allerlei zorginstellingen die zich ook op naastbetrokkenen richten.

Stichting Zelfhulp en Verslaving

Deze stichting biedt op de site www.zelfhulpverslaving.nl een mooi overzicht van zelfhulpgroepen overal in Nederland (Stichting Zelfhulp en Verslaving, z.d.).

Stichting De Regenboog

Deze stichting zet zich in voor verslaafden en hun naastbetrokkenen. De Partner & Familie Ondersteuning biedt advies en ondersteuning aan naastbetrokkenen die problemen ondervinden door het contact met hun verslaafde familielid of vriend op de site www.deregenboog.org staat meer informatie (Stichting De Regenboog, z.d.)

Centrum Maliebaan Utrecht

CM biedt advies en hulp aan mensen in de provincie Utrecht die problemen hebben door het gebruik van alcohol/drugs/medicijnen/gokken/internetten/gamen. Er wordt o.a. ook hulp geboden aan naastbetrokkenen van verslaafde mensen. Op de site www.centrummaliebaan.nl is meer informatie te vinden (Centrum Maliebaan Utrecht, z.d.).

Drugs Infolijn

Drugs Infolijn is 24 uur bereikbaar voor het aanvragen van folders en brochures en voor het af luisteren van informatie over verschillende soorten drugs. Wie een persoonlijk gesprek wil met een medewerker kan bellen op werkdagen tussen 9.00 en 17.00 uur. De gesprekken zijn vertrouwelijk en anoniem. Deskundige medewerkers geven informatie en advies. Als het nodig is verwijzen zij door voor meer hulp en informatie. Telefoonnummer: 0900-1995 (Trimbos instituut, z.d.).

Alcohol Infolijn

Van ma t/m vr tussen 9.00-17.00 uur is de Alcohol Infolijn bereikbaar voor een persoonlijk gesprek. De medewerkers zijn deskundig en geven betrouwbare informatie of advies voor o.a. naastbetrokkenen. De gesprekken zijn vertrouwelijk en anoniem. De alcohol Infolijn is 24 beschikbaar voor algemene informatie over alcohol. Telefoonnummer: 0900-5002021 (Alcohol Info, 2008).

Literatuurlijst

- Alcohol Info. (2008). *Alcohol Infolijn*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012 van <http://www.alcoholinfo.nl/index.cfm?act=esite.tonen&pagina=39>
- Bakker, J. den, (1999). *Verslaafd aan de verslaafde*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Balans digitaal. (2012). *Oorzaak en gevolg van ODD-CD*. Geraadpleegd op 17 mei 2012, van <http://www.balansdigitaal.nl/stoornissen/odd-cd/wat-is-odd-cd/oorzaak-en-gevolgen/>
- Centrum Maliebaan. (z.d.). *Hulp voor omgeving*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012, van <http://www.centrummaliebaan.nl/>
- De Wending. (z.d). *Partnersteungroep*. Geraadpleegd op 10 mei, van <http://www.dewending.org/>
- Expertisecentrum mantelzorg, (z.d). *Een genogram maken*. Gedownload op 10 april, 2012 van <http://www.expertisecentrummantelzorg.nl/smartsite.dws?ch=DEF&id=138881>
- Hoecke, C., van. (2004). *Meerzijdige partijdigheid en zelfafbakening*. Gedownload op 10 mei, 2012 van <http://www.lerenoverleven.org/wegwijs-in-contextuele-literatuur/onze-studenten-schrijven.html>
- Ieperen-Schelhaas, K., Van. & Verharen, L. (2011). *Contextuele hulpverlening*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kennis centrum Phrenos. (2011). *Levensgebieden: Werk, IPS*. Geraadpleegd op 18 mei 2012, van http://www.kenniscentrumphrenos.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=552&Itemid=174
- Linde, Linda. (2000). *Verslaafd. Ervaringsverhalen van (ex-)verslaafden, familie en hulpverleners*. Maarsen: Elsevier.
- Nationaal Kompas Volksgezondheid. *Combinatie van factoren draagt bij aan ontstaan verslaving*. Geraadpleegd op 18 mei 2012, van <http://www.nationaalkompas.nl/gezondheid-en-ziekte/ziekten-en-aandoeningen/psychische-stoornissen/afhankelijkheid-van-alcohol-drugs-of-andere-middelen/afhankelijkheid-van-drugs/welke-factoren-beïnvloeden-de-kans-op-afhankelijkheid/>
- SBWU. (z.d.). *Herstelondersteunende begeleiding van de SBWU: Informatie voor familie en naastbetrokkenen*. Geraadpleegd op 27 april 2012, van <http://www.sbwu.nl/sbwu/meer-informatie/brochures-en-publicaties/>
- Stichting Coke van jou. (2012). *Welkom op de website van Stichting Coke van Jou*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012 van <http://www.cokevanjou.nl/>
- Stichting De Regenboog. (z.d.). *Partner- en Familieondersteuning*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012 van <http://www.deregenboog.org/hulpverlening/projecten/partner-en-familieondersteuning>
- Stichting Zelfhulp en Verslaving. (z.d). *Zelfhulpgroepen voor familie & naasten van verslaafden*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012 van www.zelfhulpverslaving.nl
- Tactus. (z.d.). *Aanbod van Tactus voor naaste*. Geraadpleegd op 10 mei, van <http://www.tactus.nl/teksten/item/bekijk/id/184>
- Tielemans, L.I.G. & Jong, C.A.J. de. (2007). *Richtlijn voor casemanagers in de verslavingszorg*. Gedownload op 10 april, 2012 van

<http://www.ggznederland.nl/zoeken.htmlp=116360&query=Richtlijn+voor+casemanagers+in+de+verslaving+verzorging>

- Trimbos instituut. (z.d.). *De Drugs Infolijn*. Geraadpleegd op 10 mei, 2012 van <http://www.drugsinfo.nl/index.cfm?act=home.infolijn>
- VNN. (z.d.). *Naastbetrokkenen*. Geraadpleegd op 10 mei, van <http://www.vnn.nl/index.cfm?pid=413>

Bijlage 1 - Voorbeeld levenslijn

Positieve gebeurtenissen

Diploma installatietechniek

Geboren 21 april 1957

Concert Michael Jackson

Trouwen met Clarinda

0 jaar

10jaar

20 jaar

30 jaar

40 jaar

50 jaar

60 jaar

Moeder overleden

Pleeggezin

Verslaafd aan alcohol

Echtscheiding

Negatieve gebeurtenissen

